

האדמה בתרבותיות מסורתית ובארץ ישראל

כני השבטים הנחקרים, שהובאו על ידי חוקרים אלו, או בקבצי תיעוד בעל פה שיצאו לאור. ברמה דומה נמנים המקורות העסוקים בהגות האגרארית בת המאות 18, 19 ו-20 בקרב הסוציאליסטים האוטופים, הליברלים, האנרכיסטים וכן תנועת דתיות שחלק מתומכיהן התיישב בחלקים של הער"לם החדש כצפון אמריקה ודרום אפריקה. כן יכתן מיבחר קטעים מן הספרות היפה, של סופרים חברתיים.

לעומת זאת, בכל הנוגע להגות הטרום ציונית והציונית הסתמך המחקר על מקורות ראשוניים, בני התקופה. בין אלו שניתן למנות את כתביהם של הדמויות הבולטות שהיו פעילות בנושאים הקשורים לקרקע והתיישבות בארץ-ישראל, אם בדברים שהובאו בדפוס בספרים ועיתונים, ואם בתעודות מסודרות גים שונים אשר מצויות בארכיונים. הדיון בתקופה שלאחר קום המדינה, נעזר שנית במקורות משניים שנמצאו בין היתר בספרות היפה והמחקרית ובעתונות.

המושג קרקע ובעלות על קרקע בתרבויות שונות פרה-מודרניות

האדמה מופיעה כדימויים המיתולוגיים של רוב העמים המסורתיים כיצירת האל, או כיצירת גיבור מיתי, כחלק מן הזיווג האלוהי של אדמה ושמים. על פי רוב נתפשה האדמה כאלה נקבה שהיא אם כל חי ואדם. יסוד משלים למיתוס זה הוא האמונה שהאדם הנו מן האדמה, יליד גופה ממש. פולחן האדמה התבטא אצל עמים מרובים, לפי דברי פטאי (תש"ג, 65-120), כנסיון לרצותה ולפייסה כאשר נפגעה בגופה במכוש ובמחרשה, או לזכות בכוחות פריונה. באומות העולם האמינו כי המגע באדמה מחסן כוחו של אדם. משום כך נהגו להניח על האדמה כל ילוד.

תוך כדי מחקר על השינוי כבעלות על קרקע וחכיות בקרקע בארץ ישראל, מתחילת המאה התשע-עשרה ועד לקום מדינת ישראל, התברר שרצוי להבין את הקונצפטים התרבותיים הרחבים יותר הנוגעים לקרקע ולבעלות עליה בחברות שונות בעולם ובתקופות מגוונות. אלו נבחנו במסגרת קשרי הגומלין בין קרקע – אל – אדם, ונמצא כי ניתן להציג בעקבות מחקר משווה סכימה מוכללת של מערכת קשרי גומלין אלו.

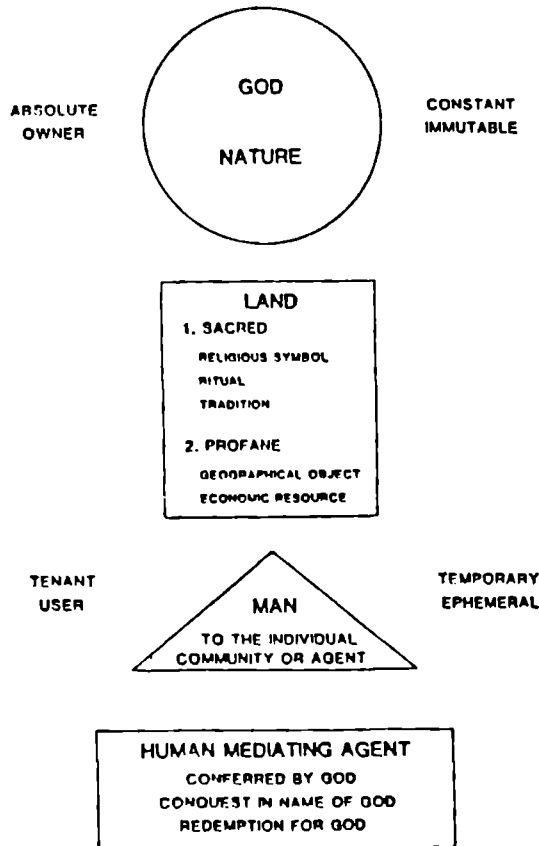
בהמשך לכך נבדקה השפעת רעיונות ותפישות של החברות המסורתיות שעברו לעתים התאמה למודרניזציה וחילון, על הוגים ותנועות שצמחו באירופה, בעיקר במאות 18 ו-19 בעקבות המהפכה התעשייתית, המהפכה הצרפתית והשינויים במטרם הפוליטיים והאגראריים. תורתם של הוגים ותנועות אלו, בשילוב עם רעיונות מקראיים הנוגעים לבעלות על הקרקע וזכות השימוש בה, ותפישות הנוגעות לגאולה ומשיחיות, השפיעו בקרב היהודים על המייסדים של החברות הראשונות ליישוב ארץ ישראל במאה הקודמת, על בני היישוב הישן בארץ-ישראל ועל ההוגים ואנשי המעשה של התנועה הציונית. המאמר אף יציג מימצאים מוקדמים של השפעת הרעיונות הנוגעים לגאולת הקרקע והבעלות עליה עם כינון המישטר הממלכתי של מדינת ישראל, ולאחר 1967 בקרב אנשי גוש אמונים, ערביי ישראל וערביי יהודה, שומרון וחבל עזה.

המקורות ששימשו את המחברת לצורך מחקר זה הנם, מטבע הדברים, בשתי רמות שונות. הבדיקה המשווה של תפישות כחברות מסורתיות בחלקים שונים של העולם ובתקופות שונות מתבססת ברובה על מקורות משניים, תוצאות מחקרים של חוקרים בתחום ההיסטוריה, סוציולוגיה, אנתרופולוגיה והגיאוגרפיה, ופעמים על עדויות בעל פה של

בחברות מסורתיות רבות, הן בתקופות הסטוריות, והן בתקופות הקרובות יותר להווה, קרקע, מקור החיים העיקרי, נתפשה כשייכת לאל, או לאלים. הקרקע נחשבה כקדושה ולא נראתה כמקובל בהגות החילונית כמשאב, כלכלי או אובייקט גיאוגרפי. מקנין האל נבע כי בני אנוש הם רק אריסים, או מחזיקים זמניים על הקרקע, וניתנת להם זכות השימוש בה ולא זכות הבעלות. פריבילגיה זו מועברת לרוב לבני אנוש באמצעות סוכן אנושי – שליט, מלך, מנהיג דתי – האמור לייצג את האל ומעשיו כחבל. בסופו של דבר חוזרת הבעלות אל האל (ראה איור 1 ואיור 2).

בחברות המסורתיות בהן נדון, המתבססות על קשרי שארות, היחסים של פרט או קבוצה לקרקע הנם בעלי חשיבות עליונה. היחסים החברתיים בחברות אלו, ויהיו נומדיים, פסטורליים או חקלאיים, נשלטו במידה מרובה על ידי נורמות פעילות גומלין עם הקרקע. תפישות הקרקע שלהן הן מיתות, דתיות, סמליות, אנימיסטיות וסנטימנטליות, זאת לעומת החברות האזרחיות (civil societies) בהן המושגים הנוגעים לקרקע הנם אינסטרומנטליים, כלכליים, רציונליים ולגליים, המתבססים על יחסי קנין, ואף טריטוריאליים.

Fig. 1 : CONCEPTS OF LANDOWNERSHIP IN TRADITIONAL CULTURES

**Fig. 2 : HUMAN MEDIATING AGENTS :
EXAMPLES**

ANCESTORS , TRIBAL LEADERS
TRIBES OF ISRAEL , JUBILEE
AMERICAN INDIANS
AUSTRALIAN ABORIGINES
AFRICAN TRIBES
KINGS , EMPERORS , SULTANS
CHURCH
TRIBAL SHAMAN
CATHOLIC CLERGY
MUSLIM IMAM
MORMON SECT
SHAKERS
RELIGIOUS STATES

כאלגנים של פנסילבניה ובעמק האוהיו לא-
בותיהם הקדמונים שעצמותיהם קבורות בה,
ולצאצאיהם שירשוה. "על פי דברי זורע
התירס משבט האירקוי לג'ורג' וושינגטון
ב-1790: "את האדמה עליה אנו חיים קיבלו
אבותינו מן האל, והעבירוה אלינו בשביל
ילדינו, ועל כן לא נוכל להיפרד ממנה".
כרומה התנגד ראש אחד המטות הגדולים
של שחורי הרגליים הצפוניים, כאשר נחקש
על ידי נציגי ארצות הברית לחתום על אחד
מחוזי הקרקע הראשונים באיזורו, (בתחום
המילק ריבר בגבול צפון מונטנה והטרי-

נראה כי הכללה זו ביחס אדמה — אל
— אדם תופסת במספר רב של חברות
שבטיות כמו האינדיאנים בצפון אמריקה,
האבאוריגינים באוסטרליה ושבטים אפריק-
אים שונים. הדבר מודגם במובאות שלהלן:
לפי UDAL (31-30, 1973) הרי שכתודעה
האינדיאנית, שייכת הקרקע קולקטיבית לבני
האנוש המשתמשים בה. המושג של בעלות
פרטית על קרקע, או של קרקע כמצרך
למכירה וקניה היה זר למחשבתם אפילו
לאחר מאות שנות הכרות על הבנים. "הקרקע
שייכת", אמרו שוב ושוב "בגבעות ניו-יורק,

טוריות הצפון מערביות): "אדמתגו היקרה מכספכם, תתקיים לעד ולא תיעלם בלהבות האש. כל עוד תזרח השמש ויזרמו המים, תהיה אדמה זו כאן לתת חיים לאדם ולחי. לא נוכל למכור חיי אדם וחי, ועל כן לא נוכל למכור אדמה זו אשר שמוה כל הרוחות הגדולות. לא נוכל למכרה כי אינה שייכת לנו" (McLuhan, 1971, 53).

בקרב האבאוריג'ינס הסמי-נומדים באוסטרליה, היו חברי קבוצת המוצא המקומית קשורים בחלקת טריטוריה מסוימת – ה"estate". קנין הקרקעות לא ניתן להעברה ובני הקבוצה החזיקו בה באורח קולקטיבי בנאמנות, על ידי אמנה בלתי כתובה הנובעת מן ה" Dreaming". משמעות מושג זה באחד מפירושי הנה התקופה הפורמטיבית או היצירתית בשחר הזמן, בה עיצבו ישויות מיתיות את הארץ, החיו מינים שונים ובראו אתה חיים והתרבות האנושיים. אל אף שישויות מיתיות אלו מתו או החליפו צורה, נותרו חיות לנצח ברוחן (Enc., 14, 423; Peterson, 1983, 3-12; Brit.

Chatwin (1987, 57) מביא את דבריו של פונקציונר מקומי אבאוריג'יני אותו פגש במסעו באוסטרליה: "קודם בואם של הלבנים, לא היה אף מחוסר קרקע באוסטרליה, כיון שכל אחת ואחד ירשו, כקניינה או קניינה הפטרי רצועת שיר של האבות הקדמונים, ואת רצועת הארץ עליה עבר השיר". תפישה זו עוררה קשיים כאשר הוצגה כנגד תפישות לגליות של העולם המערבי. "מכאן נובעת גערותו של הליגליט מעוררת המחלוקת של השופט Blackburn כי: "למרות שהיתה לאבאוריג'ינס שיטת החזקה של הקרקע, אין זו יכולה להיות מוכרת כקנין חוקי על פי החוק האוסטרלי" (Powell, 1988 23-24; 3; Peterson, 1983).

בחלקים שונים של אפריקה אנו מוצאים היירכית כוחות שבראשה האל, הישות העל-יונה (הרוח והבורא), לאלים, האבות הקדמונים הראשונים, אבות קדומים מאוחרים יותר, ובתחתיתה המנהיגים והזקנים. ברובה של מזרח ודרום היבשת האפריקאית, מהווים פולחני אבות קדמונים והקרקע שהיא קניינם, ציונים ברורים לחיי הדת (123-122, 1969; Parrinder,

בקרב שבטי הבסטו, הסוואזי, גאנדה% לוי (בארטס) והזולו מוחזקת אדמת אומת-השבט בנאמנות בידי המלך או השליט, המחלקה למנהיגים, ואלו מקצים אותה לאנשיהם. אין בנמצא קניין קרקעי אלא זכויות לאדמת אבות קדמונים (Ashton, 1952, 144-149; Southwold, 1965, 92-95; Gluckman, 1955, 306; Jensen Krige, 1936, 76-78; Thorrigton-Smith, 1978, 89-98).

העלינות של שיקולים חברתיים ודתיים בפעילות הכלכלית ובתחום הקניין הקרקעי ששררה ועדין שוררת בחברות האפריקאיות המסורתיות. הנטיה לשמר מערכת מסורתיות של אחזקת קרקע, נראות כמעין "סוציאליזם אגרארי" המגן על זכויות השוויון בנגישות למשאבי הקרקע. יחד עם זאת היא מהווה פוטנציאל לעיכוב פיתוחה של כלכלה חקלאית מודרנית (Thorrigton-Smith, שם).

תפישות דומות באשר לקרקע וקניין קרקעי מצויות בדתות המונותאיסטיות, ביהדות, בנצרות ובאיסלאם. ביטוי לגלי מוקדם של תפישה שכזו מצוי בתורה: "והארץ לא תימכר לצמחת כילי הארץ כייגרים ותושבים אתם עמדי: ובכל ארץ אחזתכם גאלה תתנו לארץ: " (ויקרא כ"ה, 23, 24). הארץ, קבעה התורה, אינה קנין האדם, והתושבים אינם בעלים אלא גרים ותושבים. היחה קיימת אבחנה ברורה בין בעלות על הקרקע לבין השימוש בה.

מכאן נבע רעיון היובל, כאשר הקניין עבר לעם כקולקטיב לתקופת זמן מוגבלת של 49 שנים, ובסופה חזר למקודווחיו, והי קרקע נחלקה שוב בין יושביה. ביובל היו כרוכים – שמיטת קרקעות, התזרת אחוזות לבעליהן ושחרור עבדים. כל מכר ניתן לראות בלשון זמנו כמכר של זכויות החכיר המסתיימות בשנת היובל. דבר זה התכוון למנוע מונופולין וליצור יותר שוויון חברתי וכלכלי (אנציק. מקראית, ג', 578-582; יע-קבסון, 1958, 139-142).

עולם המושגים המוסלמי הושפע, לדעת חוקרים אחדים, מרעיונות היהדות ביחס לבעלות האלוהית על הקרקע. מאחר והכיבוש המוסלמי היה אקט דתי, הוקנו למוסד הקרקע וקניינה תכונות של קדושה ומסורת. הקרקע

עברה לאחר הכיבוש לריבונות גמורה של המדינה ושליטה (החליף, השולטאן), כנציגי האל עלי אדמות, ונחשבה כאדמת החברה המוסלמית. המדינה או השליט יכלו להעניקה או להחכירה תמורת תשלום מס או שירותים שונים לשלטון המרכזי (גרנובסקי, תש"ט, 29-9).

כך אפילו היום בכתבי סיד מחמוד טלקא-ני (1911-1979), אחד האידיאלוגים השיעים של מישטר חומייני באיראן: "קרקע ומשא-בים טבעיים אינם קנייני המסויים של אף אחד (לא פרט ולא חברה)" (89 Taleqani, 1983). טלקאני הדגיש, כי על פי הקוראן שייכים האדמה ומשאביה לאל והוא בעליהן האבסולוטי.

במאה ה-18 ובעיקר באירופה של המאה ה-19, בהשפעת המהפכה התעשייתית ורעיונות המהפכה הצרפתית, ושינויים בתפישות פוליטיות, לכלליות, חברתיות ודתיות, החלו הוגים, פילוסופים חברתיים, רפורמטורים, תנועות פוליטיות ודתיות, זרמים לאומיים וקבוצות שהתיישבו בעולם החדש (הבורים, שייקראים, מורמונים ועוד), לאמץ רעיונות חדשים בכל הנוגע למדינה. כלכלה, חברה ודת, אשר נגעו בחלקם לנושא הבעלות על הקרקע ולרפורמות אנאראיות שיש לערוך.

רעיונות אלה נעו בין הדגשה על הבעלות הפרטית, והרצון לבטל את מורשת המשטר הפיאודלי בקרקעות והשעבוד האישי שהיה כרוך בו, לבין אימץ עקרונות שאפיינו חברות קדומות או מסורתיות, או את הדתות המונותאיסטיות בראשיתן של קולקטיביזם ושיתוף בבעלות על הקרקע ומניעת היווצרות של מונופולין בקרקעות.

כדוגמאות רבות של הוגים ותנועות ניתן לדון בהקשר זה. כנייהן הפיסיוקרטס, סן סימון, באבף, דוד גיאורג הרדג, סוציאליסט ים אוטופים, סוציאליסטים, ליברליסטים, אנרכיסטים כאליזה רקלה, פיוטר קרופוטקין, רפורמטורים אנאראים כהנרי ג'ורג', הפביא-ניס ועוד. גם סופרים עם מסר חברתי מהיינריך פון קלייטס כתחילת המאה התשע עשרה (שפרט לכתובה על רעיונות אלו אף ניסה להגשימם בחייו הפרטיים) ועד לסופרים ומ-שוררים שחיו במחצית הראשונה של המאה

העשרים. בין האחרונים נזכיר מספר שמות כקנטו המסון, פרל בוק, רוברט פרוסט, ג'ון סטיינבק, ומרג'ורי קינן ראולינגס, שהדגישו בכתיבתם את חשיבותם של האדמה והטבע הנצחיים והאלוהיים בחיי בני אנוש שו-כושם והשקעתם בני חלוף.

תנועות וקבוצות דתיות שחלקן התיישבו בעולם החדש החל מן המאה השבע עשרה, הושפעו מאד מרעיונות תנ"כיים ונוצרים קדומים ביחס לבעלות אלוהית על הקרקע, והשליחות המוטלת עליהם לגאול אותה כשליחי האל, לשם ייסוד ממלכת האלוהים עלי אדמות. הבורים וההוגנוטים בדרום אפ-ריקה, השייקרים והמורמונים בצפון אמריקה והטמפלרים הגרמנים מוירטמברג, מבטאים זאת ברעיון ובמעשה. משום קוצר היריעה לא נוכל להרחיב במאמרנו את הדיון בדר-גמאות אלו.

קרקע וגאולה בעם ישראל וארץ ישראל

אחדים מן המסרים ההסטוריים ששררו בעולם היהודי שעסקו בארץ בקנין קרקעות ובגאולה היו כדלהלן:

1. ארץ ישראל ניתנה כמתנה מן האל לעם ישראל. הארץ לא נכבשה בכוח, אלא משום שהאל הכטיח ופעל לקיום הבטחתו. (Brueggemann, 1977, 47-53).

2. הקנין נותר בידי האל ועובר לעם כקר-לקטיב לתקופת זמן מוגבלת של 49 שנים. ההחזרה – אקט של גאולה המנציח את השיטה של בעלות האל. המשמעות הנה טכנית (פדיון, קניה), אולם בעלת מסרים חברתיים ודתיים עמוקים. (ניר, ברפוס).

3. גם כאשר העם היהודי מצוי מחוץ לארץ ישראל בגולה, נראה כדברי חז"ל תקנות ודרשות רבות בדבר החובה ליישב את הארץ, ובמקביל לרכוש (לגאול) את אדמותיה מנוכרים ולעבדן. לשם כך ניתנו הקלות שונות כמו רשות לעבד אדמות שנת שמיתה. (אייזנברג, ברפוס).

4. כמשך הזמן החל המושג גאולה לשמש כמשמעות רחבה מופשטת יותר ולא קשורה לקרקע. ניר מכנה אזאת גאולה קולקטיבית של האל את העם (הצלה, שחרור, גאולה

אגודות לרכישת קרקע

בקרוב הישוב היהודי הישן בארץ ישראל מופיעות השקפות דומות, שהן הרקע לייסוד אגודות לרכישת קרקעות והתיישבות חקלאית. לדוגמה נזכיר את אגודת עבודת האדמה וגאולת הארץ שנוסדה ב־1876, וקהילת יעקב וחברת נחליאל בתחילת המאה ועשרים. חברות אלו הביעו כמצען את השאיפה לשילוב גאולה משיחית ומעשית. מייסדיהן היו אנשים דתיים אורתודוקסים ששאפו לגאולת הארץ וקיום המצוות התלויות בה, ביחד עם רצון לפרודוקטיביות ושיפור המצב הכלכלי של בני הישוב הישן שחיו על חלוקה (פלס, תשל"ו, 148'162). במצע האגודה הראשונה הראשונה נאמר: "אנחנו רואים קרני עמוד השחר מתחיל להתנוצץ לאט לאט ואותו ישועה קרובה לבוא. נראה לנו שלא היתה כזו מיום גלותנו מארצנו בבנין בתים רבים וקנין קרקעות לרב (מוצא, מקוה ישראל, שכונות, ר.ק.).... ואין לנו דרך ישרה וחיוב גמור כזה מקום כשר ומוכשר למעשי ידינו לאכול מפריה ולשכוע לחם לפי הטף, לגדלם על ברכי התורה ויראה שלימה ולא נהיה לחרפה ולא יהיה קנאה בגבולנו וגם הארץ תרצה אותנו וכל אחינו בני ישראל, שיהיה זה הגאולה ראשונה מארבע גאולות..." דברים אלה מרמזים על תורת קאלישר. (בתוך מרחביה, תשמ"א, 131 ודרויאנוב־לסקוב, תשמ"ב, 49-56).

האידיאולוגיה הציונית

אצל חובבי ציון, ובמיוחד עם עליית התנועה הציונית בסוף המאה התשע עשרה, מתפתחות תפישות ביחס לקרקע המהוות שילוב בין זרמים רעיוניים כלליים בני התקופה באירופה ובאמריקה, תכנים מיקראיים, המישקע המשיחי של מבשרי הציונות ותפישות לאומיות.

בין הזרמים הרעיוניים הכלליים שהשפיעו על האידיאולוגיה הציונית ניתן למנות:

1. השפעת האסכולה הפסיקורטית – שצמחה באמצע השנה השמונה עשרה בצרפת והתפשטה למזרח אירופה. לפיה רק לעבודת האדמה יש פוטנציאל לריבוי הערך ומכאן שרק הטבע הוא מקור הערך. החברה תמצא תיקונה בפרודוקטיביות שמשמעותה

ממצרים, מאויבי העם). במובן זה המופיע המושג בתלמוד, אצל סעדיה גאון, יהודה הלוי, הרמב"ם, הקבלה של האר"י ובתנועות המשיחיות למיניהן. עד לתקופת ההשכלה ועליית החסידות, היתה הגאולה, תמיד קר לקטיבית. החסידות החלה לצדד בגאולה אישית, או גאולה ניסית, הקשורה לנס. מושגים מקבילים התפתחו במחשבה הנוצרית (גיר, שם).

אצל המטיפים ליישוב ארץ ישראל מאמצע המאה התשע עשרה (קאלישר, גוטמכר, אלקלעי, גורדון, לוריא, ברמן), מדובר על גאולה במובן משיחי כההליך הדרגתי שלבי. תורתם מזכירה לעיתים רעיונות מיליטאריסטיים ששררו בעולם הנוצרי באותה עת (קאלישר, תרכ"ג והנ"ל אצל קלוזנר, תרצ"ט, שפ"ה). כההליך שלבי, זה, גאולת הקרקע (קניית קרקעות בארץ ישראל מזורים) וההתיישבות עליה, הנם תנאי מקדים prerequisite לגאולת עם ישראל ולבואו של המשיח ותחיית המתים. בשני מכתבים שכתב קאלישר בשנת 1863 הוא אומר: "שעל ידי החל חרמש בקמה בעבודת ישוב ארץ ישראל ישבעו לחם וזה ראשיתה קדמת הקץ... שיתקבצו קיבוץ אחר קיבוץ וכראיה בווהר הקדוש שארבע גאולות תהינה (הראשונה היא גאולה תתנו לארץ עצמה לנטוע וליסד יכול הארץ ופרי קודש... גאולה שניה בנין מזבח וקרגבן תחת ממשלה,.... שלישיית אחר מלחמות גוג ומגוג, ואז יבוא בן דוד. רביעית תחיית המתים ואז יקום יען לא ראתה אלקים זולתיך במהרה בימינו אמן.)" (קאלישר וקאלישר אצל קלוזנר, שם).

בדומה לו כתב אלקלעי בשנת 1865: "ועתה אחינו אנשי גאולתנו! תנו לד' אלוהיכם כבוד, שימו לבבכם ומגמתכם אל המטרה הקדושה – להחזיר שכנתנו לציון כישוב ארצנו הקדושה" (אלקלעי, בתוך מרחביה, תשמ"א, 122). גוטמכר קרא לפעולה לשם הלהבת הלבבות "לענין היישוב, שהוא יתד בל ימוט לגאולה השלמה לקניית שבות בכסף בארץ-ישראל, להושיב בה עניי בני עמנו להתפרנס מתבואת הארץ". (גוטמכר, בתוך מרחביה, תשמ"א, 123).

— מעבר אנשים לעבודות חקלאיות. ככל שתרכב עבודה האדמה ירבה העושר ואז יוכלו לקיים גם אנשים במידרגים הסטרייליים שהם מועילים וחיוניים, אך אינם מוסיפים ערך, כמו בעלי מלאכה וסוחרים. (מינץ, תשמ"ח, 103-122).

עליית ההשקפה הפיסיוקרטית באה בעקבות ירידת השיטה המרכנטליסטית שראתה במסחר את מקור העושר של המדינה. הפיסיוקרטית נתנו את הבכורה לטבע ולקרקע, והעדיפו את החקלאות על כל העיסוקים האחרים. (אלמוג, תשמ"ד, 137-143, 165-175, ותשמ"ח, 41-42).

2. השפעות המהפכה הפורטיטית באנגליה, המהפכה הצרפתית, והרעיונות הנוגעים לאיכרות הרוסית. שאיפות לתיקון המעוות כלפי פשוטי העם, ובפרט זכות השימוש בקרקע או הבעלות עליה, התקוממות נגד כיבוש זר שהנהיג סדרים מקולקלים, או נגד אצולה קרקעית — האדמה לעובדיה.

3. אכזבה מן המהפכה התעשייתית.

4. תורת הרפורמות האגרריות באירופה ובאמריקה של סוף המאה הקודמת. זו החלה להיות מיושמת בצרפת שלאחר המהפכה הצרפתית, ובהמשך באנגליה, שבדיה, דנמרק, ספרד, גרמניה, איטליה, אירלנד ורוסיה. רפורמה פירושה היה טיפול בשרידי הבעלויות הימבינימיות בגישות ואמצעים שהשתנו ממקום למקום תוך שחרור האכרים משיעבוד לקרקע והפיכתם לבעליה. מעניין שבהקשר זה חוזר המושג גאולה — redemption בהקשר לתשלום שחרור האיכר משיעבוד או מתשלום רנטות קרקעיות. (Enc. Britanica, vol. 22, 561-566).

הנרי ג'ורג'

אחד מן ההוגים האמריקאים בתחום זה הנו Henry George יליד פילדלפיה (1839-1897), אשר פעל בקליפורניה ובניו יורק והציג בספרו שנכתב בשנת 1879 — Progress and Poverty את הבעיה של הפער הגדול שמצוי בין עניים לעשירים, שסיבתו היתה ההכנסה הכלכלית (ההפרש שבין התפוקה של חלקת קרקע נתונה כלשהי, לתפוקה של הקרקע הכי פחות ייצרנית

המצויה בשימוש). הוא קרא לכך "ניצול" — הפנית הכנסה גדלה והולכת מן הרבים העוסקים ביצור לבעלי האחוזות שאינם ייצרנים. הכנסה זו מקרקע אינה ראויה להתקבל משום שהקרקע שהנה הכרחית לייצור, הנה מתנה לכל המין האנושי. הפתרון המוצע על ידי ג'ורג' הנו כיטול כל המסים מלבד ה"מס היחיד", מס של מאה אחוזים שיוטל על הרנטה הכלכלית השנתית של הקרקע.

(Enc. Americana, Val 12, 514 and (Vol. 24, 842-843).

ג'ורג', שהיה איש דתי אם כי לא כנסייתי, הושפע מן התפישות התנ"כיות ביחס לקרקע. במאמר בשם "משה" שכתב בשנת חייו האחרונה, הציג משה רבנו כגדול הלוחמים ומורי הדרך לחרות האדם והחברה, ואת החוקה הסוציאלית של התורה — ביחוד את השבת, שנת השמיטה והיובל כמופת לדורות.

ג'ורג' השפיע במישרין ובעקיפין על תנועת סוציאליזם רבות מחוץ לארצות הברית. הפביאנים הבריטיים נסתייעו במחשבותיו, והיו נסיונות במהלך המאה העשרים ליישם את הרעיון שלו במספר מקומות בקנדה ובארצות הברית; ברוסיה, לתקופה קצרה, מיד לאחר מהפכת 1917 ובשנות השלושים בבריטניה.

פראנץ אופנהיימר, מניח היסוד להתיישבות הקואופרטיבית בארץ ישראל, קלט מרעיונותיו. לדעותיו היתה השפעה ניכרת מאד על התנועה הציונית ועל תנועות הפועלים היהודיות בראשיתן. רעיון הקרן הקיימת לישראל, והתביעה להלאמת קרקע ינקו במידה רבה מכתביו ותעמולתו של ג'ורג', אף שהוא מעולם לא תבע את הלאמת הקרקע. (אנציק. עברית, 10, 470-471; הללי, 1987, Enc. Americana, ibid ; 4).

5. אלמוג מוסיף להשפעות אלו את רעיונות הפופוליזם הרוסי, התבססות קומונות של איכרים כדי להימנע מעיוותי הקפיטליזם. הרעיונות שנקלטו מהכוון הפופוליסטי-אוטופי ביישוב הארץ ישראלי היו — הגשמה אישית, התיישבות חקלאית, עבודת כפיים, הלאמת הקרקע, שיתוף ושוויון; את היניקה מן האוירה הבתור-ליברלית האופ-

יינית לארצות המתועשות בעקבות ה"שפל הגדול", המשבר הכלכלי המתמשך בין השנים 1873-1896; פגישות ניאורומנטיות שביטוין בציונות היה בפן אחד של לאומיות, ואחר, איריאליזציה של הטבע. (אלמוג, בד" פוס וז'בוטינסקי בתוך שביט, 1983, 175).

בתנועת ההשכלה היהודית היה חזון הג'אולה האוניברסלית כרוך באמנסיפציה, וכי" טול הפליה כלפי יהודים כחברה הכללית. בכל הנוגע לארץ ישראל הביא שילוב זה של חכמים מיקראיים, מישקע משיחי ותפי" שות לאומיות לאימוץ מושגים קדומים תוך חילונם בכל הנוגע לגאולת קרקע ויצירת מוסד הקרן הקיימת לישראל. העם היה בעל האדמה במקום האל, תיפקוד כקולקטיב ולא כפרטים ובעלות לאומית על הקרקע. הקרקע הוצאה מן הקשר הכלכלי של יחסי סחירות וחליפין, והוכנסה להקשר של זיקה בין עם ואדמה. (רוטנשטרייך, 1986, 5-8).

עם חילון המושגים מתחיל להתבלט המימד הפרקטי של הגאולה לשם תפיסת שטח. ההתיישבות נחוצה לשם השגת חזקה על הקרקע. הקנייה והחזקת השטר הלגלי אין בהם די. הגאולה היא בעבור העם ולא בעבור האל, זוהי גאולה מזרים, משממן לשם הכשרת קרקע ופרוגרס. אוטו ורבורג הדגיש בסיכום הדיון בקונגרס הציוני השמיני שהתקיים באוגוסט 1907, כי הפעילות הצירי-נית חייבת להיות מכוונת לא למען האידיאה של גאולת ישראל, אלא לעבודה מעשית לשם "גאולת ישראל בארץ-ישראל". אין הוא יכול שלא להזכיר את "... עניין אוגנדה האומלל..." ונשירתם של כמה אנשים "... שהצטרפותם לציונות לא באה למען א", אלא למען גאולת ישראל — "... (ורבורג, בתוך טהון, חש"ח, 123-124).

בארץ-ישראל

היושע אייזנשטט-ברזילי הביע דעתו במאמר מ-1908 כי "היסוד העיקרי של עבודתנו צריך להיות תמיד קרקעי לשם גאולת-הארץ". (אייזנשטט, 1908, 337). לר" עח יצחק וילקנסקי אין להסתפק ברכישת הקרקע בדרך משפטית, אלא היא טעונה גאולה שניה על ידי עבודה יישובית: "על גאולת הקרקע עולמנו עומד. אולם הקרקע

יכול להגאל בשתי דרכים: בדרך משפטית ובדרך יישובית. בראשונה רוכשים אמנם זכויות על גבי ניר, אבל זכויות ממשיות אינם רוכשים אלא בדרך השניה בלבד.

ארמת חורן שנרכשה בדרך משפטית, עדיין אינה שלנו, אף-על-פי שספר-המקנה מונח צרור וחתום בארכיון של הברון, כי היא טעונה גאולה שניה על-ידי עבודה. ואפילו המושבות עדיין אינן שלנו, כל זמן שאדמתן אינה נעבדת בידי עצמנו. המושגים המשפטיים הם בני-חלוף, והפה שאוסר היום הוא המתיר מחר. ורק זכות "המוחזק" היא עומדת וקיימת לעולם, והמוחזק הוא — העובד". (וילקנסקי, תרע"ח, 129).

לגאולה זו מצטרפת גם גאולת הפרט שב-אה על ידי עיסוקו בחקלאות, בעבודה עצמית, בהגשמה ובחלוציות. אחד הספרים המשק-פים השקפה זו הגו הספר "ברכת האדמה", שנכתב בשנת 1917 על ידי הסופר הנורכגי קנוט המסון וזיכהו בפרס נובל. הספר שתור-גם שנים מעטות לאחר מכן לעברית (תרפ"ב), מביא את סיפורו של חקלאי המכרא בכוחות עצמו ולמרות הפרעות המימסד הביורוקרטי, שטחים לחקלאות בשממה הסקנדינבית. יצ-חק, גיבור הספר הוא: "מפריח השממה מטבעו, והוא איכר מכף רגל ועד ראש. אדם קרמון שקם לתחיה ומביא אתו בשורה לעתיד. אדם מהתקופה הראשונה לעבודת האדמה. הוא ידוע מאוד. מגיין שנותיו הוא תשע מאות שנה, אבל הוא בן-זמננו...

יצחק זורע. שמש בין הערביים מאירה את החיטה. הוא מפין את הגרעינים בצורת קשת והם נופלים על האדמה כגשם זהוב. סיברט מכסה את התלמים. היער וההרים עומדים כאן ומתבוננים. הכל נשגב. כאן ישנה מטרה". (המסון, 1982, 362-363).

האדמה

לא במקרה היה השם שניתן לירחון שהופיע בתל אביב מטעם מפלגת אחדות העבודה, בעריכתו של י. ח. ברנר השם: "האדמה". חוברת ראשונה של הירחון הופי-עה בתשרי תר"ף, ועד לסוף אותה שנה יצאו לאור אחת עשרה חוברות. לפני שהחל ברנר בעריכה בפועל, כתב מספר נוסחים של מעין מצע בו הוא מסביר אף את בחירת השם:

... ולילד האדמה, לאדם העובד, לרגשיו ול-
רעיוניו, לדרכיו ולחיפושיו דרכיו, לאידיאות
ולאידיאלים שלו, ולשאיפותיו ולתקוותיו,
להשתלמותו ולבקרתי-עצמו, למלחמתו בעד
קיומו בעולם ובעד גאולתו – לכל זה
ישמשו גליוני ירחוננו". (ברנר, תרפ"ג, 1;
הלפרין, 1977, 107-118; ראה איור 3).

"... תכניתה של בימתנו – כשמה: האדמה.
"האדמה" – זאת אומרת, לא רק קרקע
(חקלאות) ולא רק ארץ (מדיניות), כי אם
עוד דבר-מה. ה"אדמה" – היינו, השאיפה
לבסיסיות בכל צדדי החיים, חזון דברים
כהיותם, הכרת יסודי המציאות; "האדמה"
– היינו המשיכה למקור החיים והגדול,
למקור ההתחדשות, למקור האמת האנושית.

איור 3: שער ומצע ירחון "האדמה"

האדמה

יזר פעם בחודש ע"י "אחדות העבודה" בעריכת י. ה. ברנר.

כרך ב'

(ניסן-אב ה'תר"ף; הוצרת-זכרון – ניסן ה'תרפ"ג)

בדבר "האדמה"

א.י.

...תכניתה של בימתנו – קשקה: האדמה.

האדמה – זאת אומרת, לא רק קרקע (חקלאות) ולא רק ארץ (מדיניות),
כי אם עוד דבר-מה. האדמה – היינו, השאיפה לבסיסיות בכל צדדי החיים, חזון
דברים כהיותם, הכרת יסודי המציאות; האדמה – היינו המשיכה למקור החיים
והגדול, למקור ההתחדשות, למקור האמת האנושית:

...ולילד האדמה, לאדם העובד, לרגשיו ולרעיוניו, לדרכיו ולחפושיו-דרכיו,
לאידיאות ולאידיאלים שלו, לשאיפותיו ולתקוותיו, להשתלמותו ולבקרתי-עצמו,
למלחמתו בעד קיומו בעולם ובעד גאולתו – לכל זה ישמשו גליוני ירחוננו.

לא אמצעי לחכסי ספלגה; לא מפלגות; לא! אבל, כמובן, גם לא כלי-
שרת ליסיפיות עתונית. לא להגדיל ולהאדיר את נוסה המליצות העכריות החדשות,
בכדי להראות למשנאים את כל עישרנו, כי אם בטוי לחיים, לחינו, לחיי-העבודה
ולמשחבת-העבודה, אנו צריכים להיות בנימתנו. כל דבור חי, המעיד על יחס אדם
לשאלת חיים זו או אחרת, לחיון חשוב זה או אחר, באיוו צורה שהיא, צריך
להשמע אצלנו כמלואו, בלי משטוש. כל מגלתיספרות, שפני אדם נשקפים מתוכה,
תמצא לה את מקומה אצלנו. ומקום מרחב – לא מטת-סדום.

הנה התכנית אשר לפני, האדמה:

מעיון במאמרים שהופיעו בחוברות המע-
טות שיצאו לאור נראה כי המיגוון רחב
מאוד, אולם יחד עם זאת מתמקד הדיון בת-
פישות האוטופיסטיות סוציאליות של הנוצ-
רים הראשונים ושל הוגים בימי הביניים,
תפישות המהפכה הצרפתית, אוטופיות ואו-
טופיסטים במאה התשע עשרה, תנועות דתי-
ות שהציעו רפורמה חברתית וקרקעית כמו
הדוחובורים, מושבות סוציאליסטיות, קומר-
נות דתיות, השקפות האנרכיסטים על רכוש
ועוד. נראה שנושאים אלו בהם היתה חשיבות
מרכזית לנושא השיתוף ברכוש, כולל רכוש
קרקעי, עפעפו בקרב אנשי תנועת הפועלים
הארץ-ישראלית באותה תקופה.

ימי המנדט הבריטי

לאחר מלחמת העולם הראשונה כאשר
תהליך ההתיישבות היהודית החדשה בארץ
ישראל מתחדש, אנו מוצאים אצל אנשי הת-
יישבות, הוגים ומנהיגי המוסדות הציוניים,
התחזקות ההשקפות ביחס לגאולת קרקע
כמסר חברתי לאומי (כצנלסון), כמסר חינוכי
לאומי (ביאליק) כאקט חלוצי (ש. שלום)
וכאמצעי להשגת טריטוריה לעם (אוישיקין).
מיד לאחר המלחמה כותב ברל כצנלסון:
"הקרן הלאומית אינה בעיני הפועל אחד
המוסדות הישוביים סתם, כי אם "הקרן הק-
יימת" לעם ישראל, גילוי שכינת האומה, סמל
רעיון הגאולה השלמה, היצירה הגאונית של
העם, העתידה לבנות ולצור את צורת החברה
העברית העתידה, קודש הקודשים של הצ-
יונות." (כצנלסון, תש"ח, 74). ביאליק מחרה
מחזיק אחריו בדברים שנשא בכינוס מורים
בשנת 1929: "גאולת האדמה — שזהו
תפקידה של הקרן הקיימת — הוא באמת
שם העלול להתפתח ולהתעלות עליו רב.
כי באמת כל היצירה הלאומית לכל סעיפיה
צומחת מן האדמה, ואין מקום לשום צמיחה
וגידול של אומה בלי המקור הראשון של
התחיה והגידול. האדמה היא נקודת המוצא
לא רק של החינוך אלא של כל חיי האומה
ושל כל יצירה." (ביאליק, 1984, 11).

החלוציות בפעילות ההתיישבותית על
הקרקע מוצאת ביטוי ספרותי במחזהו של

ש. שלום, אדמה ושמי שמים, פרקי מכורה,
בו מתוארת הקרכתם של החברים בישוב
"אדמה", אשר עולה לחלקם בחייהם:

"חמישה חברים וחברות. חמישה גיבורים
מן השורה. קציר גדול למות בתוכנו. כי
על כן גדול המחיר שאנו משלמים בעד
המעבר משיעבוד לגאולה, מחיי אויר לחיי
קרקע, לחיי אדמה. כי על כן חלוצים אנו,
שליחי היסורים של עמנו הנודד בישימון
הנכר ושליחי הגעגועים של עולם אוכד
במצוקיו." ואביו של איש הפרדות שנספה,
מתאר את הרקע לעלייתו לארץ-ישראל והצ-
טרפותו ל"אדמה": "אמרתי ימשיך בני בדרך
אבותיו... יסיים את אשר התחילו... יחזור
לקראת אדמתה של ציון... ביער הצתי בו
שלהכתה של ציון... והוא גדל... כיהודי חדש
גדל... עם העץ ועם השמים ועם האדמה...
והוא קירש את עצמו למען ציון... והוא
חיכה לקול... מסורת היא במשפחתנו, כשא-
חד מבניה ישמע את הקול... את קולה של
ציון... את קול האדמה... סימן שהגאולה
קרבה לבוא..." (ש. שלום, תש"ט, 214-223).

בצד אלו מתחזקת התפישה שהנוכחות
חשובה ולא רק בעלות משפטית. לכך אף
ביטויים בשירה ובספרות תוך שימוש בדימ-
ויים של הקרקע כאשה ושטר הבעלות ככ-
תובה. מיצוי הרעיון מובא בשירו של שלמה
טנאי "דק אחת":

כמו אשה,
לא יחזיקה שטר וכתבה
בלי עבודה, בלי אהבה,
אפלו רשומה בספר אחזה,
אפלו על לוח לבך —
אם לא ישנת בין המלילות
לא תהיה לך ולאשר לך.

לילה בכרם, אשמורה שניה
בחריש ארוך-התלם,
דלול התירס לאור ירח,
אדי הלהט באויר צהרים,
חסדי אבק שעת ערבים,
ושוב צנת השחר הקסומה —
אדמה שלא כתובה.

כמו אשה. בלי עבודה ואהבה
יכואו עליה זרים.
ולך רק אחת.”

(טנאי, בתוך קרקע, 1983, 4-5).

העלבון של יצירת גיטו בארצנו אנחנו עונים
בהגברת הפעולה וביצירת מכשירים חדשים
לגאולת הארץ ולגאולת העם... (אסישקין,
בתוך מרחביה, תשמ"א, 234-235).

ממלכתיות

עם ייסוד מדינת ישראל והמעבר למשטר
ממלכתי, נוצר מצב שבו "נגאלה" רובה של
הקרקע בעקבות בנייה והתיישבות ומשום
תוצאות מלחמת השחרור (כ-95% של הקרקע
מצויה בידי הלאום). נשאלת השאלה אם
נותר עדיין תפקיד במדינה החדשה לאותם
מוסדות ציוניים שעסקו ברכישת קרקע כמו
הקרן הקיימת לישראל. חיזוק נוסף מקבלת
שאלה זו עם קבלתו של חוק יסוד מקרקעי
ישראל בשנת 1960, וייסוד מינהל מקרקעי
ישראל שהופקד על ניהול אדמות המדינה,
נכסי נפקדים ואדמות הקרן הקיימת לישראל.
המינהל אימץ את הפרקטיקה המחודשת של
החכרת קרקעות לחקופה של 49 שנים. דוד
בן גוריון, ראש הממשלה הראשון של מדינת
ישראל עומד על כך כאחד מנאומיו הראשון-
נים (1950), חוץ הרגשה שעדיין יש מקום
לכיבוש האדמה על ידי הפראתה והפחתה
בתחומי החקלאות, וכתשתית לחומרי גלם
וחרושת. (בן גוריון, 1986, 3).

אם נבחן את תפקידיה של הקרן הקיימת
כיום, ארבעים שנה לאחר ייסוד המדינה, נר-
אה כי עיקר עיסוקה בייעור, שמירת קרקעות
מדינה, הכשרת קרקע ותפיסת שטחים. כזרוע
מבצעת חשובה פועלת חברת "הימנותא"
שהוקמה עוד בשנת 1938 וממשיכה עד
היום בפעילות. שמעון פרס בנאום שנערך
ככנסת ב-1980 על העליה לישראל, חזר
לרעיונות המופשטים יותר של הגאולה בה-
ביעו דעתו כי: "[הציונות] היא לא רק גאולה
טריטוריאלית אלא גם גאולה לאומית וגאולה
חברתית." (פרס, בתוך מרחביה, תשמ"א,
264).

גאולת קרקע לפי "גוש אמונים"

לאחר מלחמת ששת הימים (1967) צומחת
קבוצה קטנה, אולם רבת חשיבות בהסטוריה
ההתיישבותית של מדינת ישראל. קבוצה זו

הקרן הקיימת לישראל מאמצת לעצמה
כנוסף לתפקידיה המקוריים כגאולת הקרקע אף
תפקידים של גוף מיישב השומר על הקרקע
בטרם התיישבות ומכשירה על ידי הכשרה
ועיבוד. (עמיקם, ברפוס). ההתנדבות למשי-
מות חדשות אלו נובעת בחלקה מן ההתפת-
חויות האידיאולוגיות והפרקטיות המתרח-
שות בסקטור הערבי בארץ ישראל ומדיניות
שלטונית המנדט הבריטי בכל הנוגע להעברת
קרקעות, עד לסוף שנת 1947. (Stein, 1984, 212-222).

חשבון נפש מחודש עורך אסישקין בק-
ריאתו לעם היהודי בפברואר 1940, עם
הטלת הגבלות ממשלת המנדט על רכישות
קרקע בידי יהודים: "יכול אני ורשאי לדבר
על החטא שחטא עם ישראל ביחס לגאולת
הקרקע במולדת. במשך ששים שנה, מאז
התחילה התנועה של חיבת ציון, במשך
ארבעים ושנים שנות ההסתדרות הציונית,
במשך עשרים ושנים שנות ההסתדרות הציונית,
נמצאו בתוכנו מעטים ממנהיגי האומה, שלא
פסקו מלצעוק ומלהרתיע: הדבר העיקרי
שיש בו להבטיח את עתידנו הוא –
לגאול ולגאול, את אדמת ארץ ישראל, בכל
הצורות ובכל האמצעים האפשריים. ומה היה
ההד לקריאתם? – מעשרים ושבעה מיליו-
נים דונאם הנמצאים בארץ-ישראל המערבית
חחת המאנדאט האנגלי, רכש העם היהודי
כולו: הקה"ל, הכארון רוטשילד, פיק"א,
אגודות ויחידים – במשך ששים שנה
– רק מיליון וחצי דונאם! היינו: חמשה
אחוזים מאדמת הארץ. אם תביאו בחשבון
את העושר הגדול של היהדות הרוסית לפני
הבולשביסם, של היהדות הגרמאנית לפני
היטלר, של יהודי אמריקה ושאר ארצות
גם כיום – תבינו את החטא ההסטורי
הנורא, שחטא עם ישראל במשך ששים
השנים האלה. – ... והתשובה צריכה להיות
לא רק במחאות, כי אם במעשים ממש,
במפעלים גדולים, שכל העולם יראה, כי על

שנת 1989 להקמת ארגון שמירה יהודי בשם "השומר". (שרגאי, 1989).

מן הראוי לערוך בדיקה מעמיקה בדבר הדיפוזיה של רעיונות התנועה הציונית הי- הודית, תוך יצירת הישות הלאומית והקשר שלהם לקרקע ולגאולת קרקע, אל האידיא- לוגיות השוררות כיום בנושא האדמה והעם בקרב ערביי ישראל מחד, והתנועה הלאומית הפלשתינאית וערביי יהודה שומרון ועזה מאידך (יום האדמה, הצמוד ועוד). על אלו רמזו בפרסומים שונים פורת, שמאס ושט- יינברג (שטיינברג, 1989), והם כוללים אף מעשים בפועל כגון נטיעת עצי זית כמחסום בפני הפקעה. הלך נפש זה מובא לביטוי בקטעים משירו של מחמוד דרויש (שגב, 1988):

"הו העוברים בין המלים החולפות
שאו את שמותיכם, והסתלקו
טלו את שעוטיכם מזמננו והסתלקו
גנבו מה שתוצו מתכול הים ומחולות הזכרון
וקחו לכם את התמונות שחרצו, כדי שתבינו
מה שלעולם לא תבינו
כיצד בונה אבן מאדמתנו את תקרת השמים...

הו העוברים בין המלים החולפות
כמו האבק המר עברו,
במקום שחרצו עברו, אך
אל תעברו בינינו כחרקים מעופפים
כי לנו יש באדמתנו מה לעשות
לנו יש חטיטה לגדלה ולהשקותה בטל גופותינו
לנו יש מה שלא ישביע את רצונכם כאן:
אבן או חוגלות
לכן קחו את העבר, אם תרצו,
אל שוק העתיקות
והחזירו את שלד העצמות אל הדוכיפת
אם תרצו
על צלחת מחרס
כי לנו יש מה שלא ישביע את רצונכם:
לנו העתיד
ולנו יש מה לעשות באדמתנו

★★★

המאמר הוזמן לאופקים בגיאוגרפיה ומופיע כאן באדיבות העורך ד"ר גבי ליפשיץ.

המכונה "גוש אמונים" מורכבת מיהודים דתיים-המונעים באידיאולוגיה שניתן לכנותה משיחית-לאומית. גוש אמונים רואה בגאולת קרקע והתיישבות בארץ ישראל, כולל המיפ- על הציוני, שלב וכורת המציאות בדרך לג- אולה השלמה של העם. משום כך על חברי הגוש להרתם לפעילות זו. (ארן, תשמ"ז, 572-580; פלס, תשל"ו, 333-341; רודיק, 1987, 85-98; 111-124, 1985, Shilhav).
ארן מציין כי המדובר בתנועה דתית שדרכה חולין, גילוייה מודרני והאמצעי שבי- דה מדיני; תנועת תחיה של היהדות המסור- תית הנושאת את דגל הציונות בת-זמננו. אמוניות הגוש הנה לדרביו "משיחית-מיי- מיסטיקציה של הציונות", תוך יצירת 'מי- דור משיח' המתוחם נושאת - גאולה מעשית המתרכזת במיוחד בענייני התיישבות ורבנות בארץ-ישראל השלמה, ומתוחם וכ- מרחב כשהקו הירוק הנו הגבול בין השטח המסור לגאולה לבין שאר האיזורים הנתונים לפי שעה לשלטון הדת המסורתית. (ארן, תשמ"ז, כ"ג-כ"ד, 522-524, 572-576).

אלדד, בסקרו את החידוש שהביא גוש אמונים בהשקפות, קושר באופן מעניין את האידיאולוגיה של הגוש לדימויים שהיו מקובלים מאד על הוגי ומנהיגי היישוב בתקופה שקדמה לקום המדינה:
"גוש-אמונים וכל המקורבים אליו אינם מתוסככים ואינם מתוסכלים, כי בסיסם איתן ואחיד: אנו שבים לארץ-ישראל. וכשם שאי- שה נקנית בשלוש דרכים: בכסף - קק"ל, בשטר - הצהרת בילפור והחלטות בינלא- מיות כ-1947, ובכביאה - באים אל האדמה ובאים עליה בהתיישבות, בכניה, כדת משה - בעבר, כדת ישראל - בהווה, ובפי גוש-אמונים - "כדת משה וישראל" כאחד, בהווה כבעבר. מטעמים שונים דעכה תנועת ההתיישבות החלוצית, גם זו האידיאליסטית ביותר, הקיבוצית, אולי מטעמי גיל, שומן, אולי בגלל הממלכתיות, בבחינת כלי חדש, אולי על פי החוק הביולוגי והסוציולוגי של כל תנועה אידיאית: "הכוחות". (אלדד, 1984).
נראה כי הגוש נוטה לאמץ לא רק דפוסי פעולה, אלא אף דפוסי לשון. דוגמה טובה לכך היא היוזמה שהחלה במחצית

מקורות

מחודשת של ש' לסקוב, הקיבוץ המאוחד, תל אביב.

הללי א' (1987) "80 שנות גאולת קרקע על ידי קק"ל", עם ואדמתו, 52, עמ' 4.

הלפרין ח' (1977) "על 'האדמה' – שינוי נוסח", בתוך: לרין י' (עורך), מחברות לחקר יצירתו ופועלו של י' ח' ברנר, ב', הקיבוץ המאוחד, עמ' 107-118.

המסון ק' (1982) ברכת האדמה, שוקן, תל אביב.

וילקנסקי י' (תרע"ח) "היתרונות שבח-בורות ההתנחלות" בתוך: בדרך, הוצאת "הפועל הצעיר", יפו, עמ' 129-138.

טהון י' (תש"ח), (עורך), ספר וארבורג, ההסתדרות הציונית והכשרת היישוב, הרצ-ליה, עמ' 123-124.

טנאי (1981), מתוך ההפיכה, ???, עמ' 4-5.

יעקבסון י' (1958) בינה במקרא, עיונים בפרשיות התורה על פי הספרות הפרשנית, סיני, תל אביב, עמ' 139-142.

כצנלסון ב' (תש"ו) "לקראת הימים הבאים", כתבי ב. כצנלסון, א', מפלגת פועלי ארץ-ישראל, תל אביב.

מינץ מ' (תשמ"ח) "הערה ארוכה בשולי חוות דעתו של דרז'אוויץ משנת 1800" בתוך: אלמוג ש' ואחרים (עורכים), בין ישראל לאומות, מרכז זלמן שזר, ירושלים, עמ' 103-112.

מרחביה ח' (תשמ"א) קולות קוראים לציון, מרכז זלמן שזר, ירושלים.

ניר ה' (בדפוס) "גאולת הקרקע, גאולת האדם והחלוציות במחשבה של תנועת העבודה הציונית: מהעלייה השנייה ועד לחמ"ר שית" בתוך: קרק ר' (עורכת), בדפוס לעיל.

עמיקם ב' (בדפוס) "רכישת קרקעות בת-קופת המאורעות, 1936-1939" בתוך: קרק ר' (עורכת), בדפוס לעיל.

פטאי ר' (תש"ג) אדם ואדמה, מחקר במנהגים, אמונות ואגדות אצל ישראל ואומות העולם, ב', חברה להוצאת ספרים שעל יד האוניברסיטה העברית, ירושלים, עמ' 67-120.

אייזנברג, י' (בדפוס) "גאולת קרקע בדכרי חז"ל ובמדרשים" בתוך: קרק ר' (עורכת) גאולת הקרקע הציונית ברעיון ובמעשה, יד יצחק בן-צבי ירושלים, בדפוס.

אייזנשטדט-ברזילי י' (1908) "מכתבים מארץ-ישראל", העולם, גל' כ"ה, 24.6.1908, עמ' 337.

אלדר י' (1984) "החידוש שהביא גוש אמונים", הארץ, 9.2.1984.

אלמוג ש' (תשמ"י) "מ"הרות השרירים" לידת העבודה", הציונות, ט', עמ' 137-146.

אלמוג ש' (תשמ"י) "האדמה לעובדיה" וגזיר הפלאחים" בתוך: שטרן מ' (עורך), אומה ותולדותיה, מרכז זלמן שזר, ירושלים, עמ' 165-175.

אלמוג ש' (תשמ"ח) "פרודוקטיביזציה, פרולטרזציה ועבודה עברית" בתוך: אלמוג ש' ואחרים (עורכים), תמורות בהסטוריה היהודית החדשה, מרכז זלמן שזר, ירושלים, עמ' 41-70.

אלמוג ש' (בדפוס) "גאולת הארץ כריטוריקה הציונית מחיבת ציון ועד תום מלחמת העולם הראשונה" בתוך: קרק, ר' (עורכת), גאולת הקרקע הציונית ברעיון ובמעשה, יד יצחק בן-צבי, ירושלים, בדפוס.

האנציקלופדיה המקראית
האנציקלופדיה העברית
ארן ג' (תשמ"ז), מציונות דתית לדת ציורנית: שורשי גוש-אמונים ותרבותו, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.

ביאליק ח' ג' (1984) "על האדמה, ההת-יישבות והחינוך ברוח הקהק"ל – לקט דברים", עם ואדמתו, 49, עמ' 11.

בן גוריון ד' (1986) "לכינוס קול האדמה, 1950", עם ואדמתו, 51, עמ' 3.

ברנר י' ח' (תרפ"ג) "בדבר 'האדמה'", האדמה, ב', עמ' 524; המאמר התפרסם לראשונה בקונטרס, ו', תרע"ט, לרגלי התחלת צאת האדמה.

גרונבסקי א' (תש"ט) המשטר הקרקעי בארץ-ישראל, הוצאת דביר, תל אביב.

דריאנוב א' (תשמ"ב) כתבים לתולדות חבת-ציון וישוב ארץ-ישראל, א', בעריכה

רוטנשטרייך נ' (1986) "בסיס וקנין", עם ואדמתו, 51, עמ' 5-8, קרקע 1983.
 שביט י' (1983) "עברים ופניקים: מקרה של תמונת-עבר הסטורי קדום ושימושיה באידיאולוגיה", קתדרה, 29, עמ' 173-191.
 שגב ת' (1988) "כוונת המשורר – המ' שך", הארץ, 25.3.1988.
 שטיינברג מ' (1989) "אש"פ מול האסל-אם הפונדמנטליסטי הפלסטיני" בתוך: הלכה למעשה: זרמים פונדמנטליסטים לנוכח בעי-ות אזורנו, מכון דייזיס, ירושלים, עמ' 27-41.
 שלום ש' (תש"ט) אדמה ושמי שמים, פרקי מכורה, תל אביב עמ' 214-223.
 שרגאי נ' (1989) "גוש אמונים מקים ארגון "השומר" למניעת הצחת מכוניות ב-ירושלים", הארץ, 18.8.1989.

פלס ח' (תשל"ז) "יחסם של בני היישוב הישן להתיישבות בארץ-ישראל במ-אה הי"ט", ציון, מ"א, חוב' ג-ד, עמ' 148-162.
 פלס ח' (תשל"ו) "ההתפתחות הדאלקטית של הרעיון הציוני", דעות, מ"ה, עמ' 333-341.
 קאלישר צ' ה' (תרכ"ג), מיכתב לרבי יחיאל מיכל זאבלודובסקי, הארכיון הציוני המרכזי, A9/55.
 קלוזנר י' (תרצ"ט) "מארכיונו של הרב צבי-הירש קלישר ז"ל", סיני, ב', חוב' כ"ג-כ"ד, עמ' שפ"ה.
 רודיק י' (1987) "המחותר היהודית בין 'גוש אמונים' ו'חנוצת הגאולה'", כיוונים, 36, עמ' 85-98.

Ashton H. (1952) *The Basuto*, Oxford University Press, London.
 Chatwin B. (1987) *The Songlines*, Viking, New York.
 Brueggeman W. (1977) *The Land, Overtures to Biblical Theology*, Fortress Press, Philadelphia.
 The *Encyclopedia Americana*, International Edition, Grolier Inc. Danbury, Connecticut.
 The *New Encyclopaedia Britannica*, Enc. Brit. Inc., 1985.
 Gluckman M. (1955) *The Judicial Process Among the Barotse of Northern Rhodesia*, Manchester University Press, Manchester.
 Jensen Krige E. (1936) *The Social System of the Zulus*, Longmans Green & Co., Johannesburg.
 McLuhan T. C. (1971) *Touch the Earth, A Self Portrait of Indian Existence*, Simon & Schuster, New York.
 Parrinder E. G. (1969) "God in African Mythology" In: Kitagawa J. M. and Long C. H. (eds.) *Myth and Symbol, Studies in Honor of Mircea Eliade*, University of Chicago, Chicago, pp. 111-125.
 Peterson N. and Langton M. (1983) (eds.)

Aborigines, Land and Land Rights, Australian Institute of Aboriginal Studies, Canberra.
 Powell J. M. (1988) "Patrimony of the People: The People: The Role of Government in Land Settlement" In: Heathcote R. L. (ed.) *The Australian Experience*, Longman House, Melbourne, pp. 14-24.
 Southwold M. (1965) "The Ganda of Uganda" In: Gibbs J. L. (ed.) *People of Africa*, Holt, Rinehart and Winston, Inc., New York, pp. 83-95.
 Udall S. L. (1973) "The Land Wisdom of the Indians" In: Detweiler R. et. al. (eds.) *Environmental Decay in Its Historical Context*, Glenview, Ill., pp. 28-33.
 Taleqani Sayyed M. (1983) *Islam and Ownership*, Mazda Publishers, Lexington, Kentucky.
 Thorrington-Smith, Rosenberg and Mc. Crystal (1978) *Toward a Plan for Kwazulu, A Preliminary Development Plan.I*, Kwazulu Government, n.p., pp. 88-98.
 Stein K. (1984) *The Land question in Palestine, 1917-1939*, The University of North Carolina Press, Chapel Hill & London.